

МРНТИ 16.21.37

Матыжанов К.,¹ Даутова Г.²

^{1,2} М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты,
Алматы, Қазақстан

ҚАЗАҚТЫҢ ОТБАСЫЛЫҚ ҒҰРЫП ФОЛЬКЛОРЫНЫҢ ЭТНОГРАФИЯЛЫҚ БАЙЛАНЫСТАРЫ

Аңдатпа

Мақалада отбасылық ғұрып фольклорының этнографиямен байланысы қарастырылады. Ғұрыптық фольклордың этнографиямен жымдаса өріліп жатқан аса күрделі байланысты екендігі мәлім мәселе. Ең алдымен, көзге ұратыны олардың шығу тегі мен атқаратын қызметтеріндегі ортақтастықтар. Бұл әрине, сырттай қарағанда-ақ байқалатын байланыстар. Ал оған тереңдей үңілсек, шырма-шату байланысқан сан қырлы, аса күрделі тамырластықты көреміз. Түптеп келгенде, ғұрыптық шығармалардың құрылымы, шындықты бейнелеудегі тәсілдері, мазмұны, сюжеттік желілері, мотивтер жиынтығы, былайша айтқанда, бүкіл поэтикалық құрылым жүйесі ғұрыппенен індетте зерттеуді қажетсінетін етене байланыста, бірақ ол байланыстардың ғұрыптық мазмұнды беруде өзіндік қарым-қатынас заңдылықтары бар. Біздің мақсатымыз сол заңдылықтар жолына барлау жасау болып табылады. Әлемдік фольклортану ғылымында «ортақ тұстар» деп аталып кеткен мұндай параллелдер формулалар түрінде әртүрлі жанрларда үздіксіз қайталанып отырады. Мұның өзі фольклор поэтикасын зерттеудегі аса маңызды элемент болып табылады. Ол, әсіресе, этнографиялық, фольклорлық материалдар арқылы ежелгі дүниетаным, мифологиялық сана іздерін зерттеуге кең жол ашады.

Түйін сөздер: әлемдік фольклор, этнография, типологиялық байланыс, мифология, сюжеттік желілер

Matyazhanov K.,¹ Dautova G.²

^{1,2} M.O.Auevov Institute of Literature and Art,
Almaty, Kazakhstan

ETHNOGRAPHIC RELATIONS OF THE KAZAKH FAMILY RITUAL FOLKLORE

Abstract

The article deals with the connection of family folklore with Ethnography. It is well known that ritual folklore is closely related to Ethnography. First of all, it is the common features in their origin and functions that stand out. These are, of course, visible connections. And if we go deeper, we will see a multi-faceted, very complex root system. After all, the structure of ritual works, methods of depicting reality, content, plot lines, sets of motives, so to speak, the entire system of poetic structure is inextricably linked to the study of rituals, but these relationships have their own laws of relativity. The purpose of this article is to explore these paths. Such Parallels, which in the world of folklore are called "common places", are constantly repeated in different genres in the form of formulas. This is a very important element in the study of folk poetics. This opens up wide opportunities for studying traces of the ancient worldview and mythological consciousness, especially with the help of ethnographic and folklore materials.

Keywords: world folklore, ethnography, typological connection, mythology, plot

Матыжанов К.,¹ Даутова Г.²

^{1,2} Институт Литературы и искусства имени М. О. Ауэзова,
Алматы, Казахстан

ЭТНОГРАФИЧЕСКИЕ СВЯЗИ КАЗАХСКОГО СЕМЕЙНОГО ФОЛЬКЛОРА

Аннотация

В статье рассматривается связь семейного фольклора с этнографией. Общеизвестно, что ритуальный фольклор тесно связан этнографией. Прежде всего, это общие черты в их происхождении и функциях, которые выделяются. Это, конечно, видимые связи. И если мы углубимся, то увидим многогранную, очень сложную корневую систему. В конце концов, структура ритуальных произведений, методы изображения действительности, содержание, сюжетные линии, наборы мотивов, так сказать, вся система поэтической структуры неразрывно связана с изучением ритуалов, но эти отношения имеют свои собственные законы относительности. Цель статьи исследовать эти пути. Такие параллели, которые в мире фольклора называют «общие места», постоянно повторяются в разных жанрах в виде формул. Это очень важный элемент в изучении народной поэтики. Это открывает широкие возможности для изучения следов древнего мировоззрения, мифологического сознания, особенно с помощью этнографических и фольклорных материалов.

Ключевые слова: мировой фольклор, этнография, типологическая связь, мифология, сюжет

Кіріспе. Фольклорлық шығармалар ғұрыптың сөзбен жасалған көшірмесі немесе ғұрыпты сөзбен демеп отыратын қосалқы дүние сияқты көрінетіні бар. Ал шын мәнінде фольклорлық шығармалар ғұрыпты әншейін демеуші немесе оны сөзбен өрнектеп жеткізуші емес, ол сол ғұрыпты атқаруға белсенді қатысатын және оның мазмұндық өзегін өзінің шартты тілімен, өзіндік заңдылықтарымен жеткізетін ерек құбылыс. Сондықтан ғұрып пен фольклор мазмұны үнемі сәйкес келе бермейді. Сонымен қатар, фольклор ғұрыптан ірге ажыратқан сайын оның көркемдік сипаты басым болады да, ғұрыптан айырмашылығы алшақтап түседі. Сондықтан ондағы кейбір мотивтер, сюжеттер мен образдар алғашқы мифтік немесе ғұрыптық тегін ұзақ сақтаса, енді бірлері ұшығын ұстатпайтындай күрделі өзгерістерге ұшырайды. Бір сөзбен айтқанда, шығу тегі, атқаратын қызметі, мазмұн-мәні мен бүкіл образдық жүйесімен халық тұрмысына сіңісті ғұрыптық фольклордың этнографиялық өзара байланыстары – халық шығармашылығының жанрлық тұрғыдан қалыптасуына, сюжет құрау, образдық жүйесін жасақтауда аса маңызды рөл ойнайды. Сондықтан фольклор поэтикасын саралауда оның этнографиялық байланыстар типологиясын зерттеудің маңызы шексіз және оны жүргізудің жолдары да сан алуан.

Әдістеме. Қазір ғылым бұл аса күрделі мәселені жалпылама қарастырудан гөрі нақты байланыстарды, мәселен – әртүрлі жанрларға жататын шығармалардың сюжеттерін, мотивтерді, бейнелеу жүйесінің жекелеген элементтерін – этнографиялық параллелдерімен өзара тереңдей салыстыра зерттеуге ден қоюда. Олардың өзін туысқан халықтар мұралары арасындағы ортақтастықтың кең өрісінен емес, бір халық фольклорының ішкі сипаттары аясында қарастыруға немесе фольклор мен ғұрып, рәсім арасындағы типологиялық байланыстарды ашуға назар аударуда. Фольклорлық шығармаларды тек сөз өнері ғана емес, этнология ғылымының шегінде қарастыру әлемдік фольклортану ғылымында орныққан үрдіс. Демек, отбасылық ғұрып фольклорын ғұрып пен мифтік дүниетаным арнасымен ағастыра зерттеу дәстүрлі мәдениеттің тұңғыш сырын кеңірек, жан-жақты ашуға мүмкіндік туғызады.

Қазақ фольклортану ғылымында этнографиялық материалдар фольклорлық шығармалардың қандай жағдайда орындалатынын, атқаратын қызметі мен мазмұндық мәнін ашуға байланысты қосымша материалдар ретінде сипаттамалық тұрғыдан зерделеніп келеді. Ал шындығына келгенде «фольклор мен этнографиялық байланыстар типологиясы» (Путилов Б.Н.) аса күрделі де, көп сатылы ғылыми мәселе. Сондықтан да ол әлемдік ғылымда фольклортану мен этнология ғылымдарының шегінде өріс ашып, өзінше өзекті ғылыми арна түзіп көптен сөз болып келеді.

Типологиялық зерттеулердің түп тамыры айналып келгенде, салыстырмалы-тарихи зерттеуден бастау алады. Ал салыстыра зерттеу - кез келген ғылымның ежелден қолданып келе жатқан басты тәсілдерінің бірі. Сондықтан да тарихи-салыстыру әдісі ғылым тарихында мына уақыттан басталады деп жіп тағу қиын. Мәселе, сол әдісті қолдану әдістемесінің белгілі ғылыми объектінің ерекшелігіне орай жүйеленіп, арнайы мақсатта, арналы бағытта қолданылып, қалыпқа түсуінде.

Нәтижелер. Фольклордың этнографиялық байланыстарын синкреттілік табиғатымен тарихи типологиялық тұрғыдан саралаған К.В. Чистов оны ауқымды-ауқымды үш сатыда қарастыру керектігін ескертеді. Оның алғашқысы фольклордың архаикалық кезеңі. Бұл сатыда фольклор этностың бүкіл мәдени кешенімен кіріккен біртұтас сипатта болады, бұл кезеңде оның көркемдік мәнінен мәдени қос тінділік (культурный дуализм) сипат өріс алады, яғни фольклор табиғатында практикалық мәнмен қоса өнерге тән көркемдік сипаттар қоса өріс ашып, қатар дамиды. Мәдени қос тінділік сатысының орынын, урбандалу дәуірі басады. Бұл сатыда өнердің барлық түрі қарыштап дамиды, фольклор солардың дамуына басты тиянақ ретінде өмір сүреді, бірақ жоғалып

кетпейді[1,30]. Бұл – фольклордың этнографиялық байланыстарын диахрондық зерттеуде есте ұстайтын жалпы сипаттар. Сонымен қоса бұл құбылысты синхрондық тұрғыдан зерттеудің де өзіндік ерекшеліктері бар.

Мәселеге осы тұрғыдан келгенде, қазақ фольклорының бүгінгі ахуалының үшінші сатыда тұрғаны анық. Дегенмен типологиялық саралау кезінде фольклорлық шығармалардың қай кезеңде жиналып, хатқа түскенін де есте нық ұстау қажет. Біз қарастырмақ болып отырған қазақ отбасылық ғұрып фольклоры үлгерінің басым көпшілігі XIX ғасырдың орта шенімен XX ғасыр басында хатқа түскен. Оның үстіне бұл жанрдың халық тұрмыс-тіршілігімен етене байланысып жатқан өзіндік ерекшелігі тағы бар.

Біз алдымызда талай шиырға айналған бұл сұрлеуден аяғымызды тарта отырып, аталмыш проблеманың басқаша қырын сөз етуді мұрат тұттық. Ол әртүрлі жанрлық түрлердегі мотивтер мен сюжеттерді, бейнелеу жүйесін бір-бірімен және соған тете этнографиялық (мифтік, ғұрыптық, рәсімдік) материалдармен өзара іштей салыстыра отырып типтік жағдайлардың шығу, даму жолдарына барлау жасау. Отбасылық ғұрып фольклоры бұл тұрғыда әлі арнайы зерттеу нысанасына іліне қоймаған тың дүние.

Көне түркі ескерткіштеріндегі жазба нұсқаларды қазақ жоқтау жырларының тасқа таңбаланған алғашқы үлгілері дегенге бой ұсынсақ, қазақ отбасылық ғұрып фольклоры тарихының тым тереңнен тамыр созатынына күмән жоқ. Фольклордың тарихи поэтикасының тегі тереңдей барып әрқашанда ғұрып пен мифке сарқады. Ғұрып мен мифтің қайсысының алғашқы екендігі жөнінде әлемдік ғылымда тай-талас пікір көп, қалай дегенде де бір-бірінен ажыратып қараудың өзі қиынға соғатын осы екі құбылысты да ғұрыптық фольклорды зерттеуде айналып өтуге болмайтыны айдан анық.

Дамудың алғашқы сатысында тұрған халықтар фольклорын ұзақ жылдар салыстыра зерттеудің нәтижесі отбасылық ғұрып кешенінің бірден қалыптаспағандығын көрсетіп отыр. Сөз жоқ, ең алдымен өлімге байланысты ғұрыптар бұрын пайда болады. Ал туу немесе үйлену ғұрыптары кешірек қалыптасады. Мәселен, көптеген тайпаларда, «инициация» (балиғатқа толуға байланысты рәсімдер) институты ерте дәуірлерде көпшілік халықтарда үйлену салтының ролін атқарып келсе, халықаралық куада (ерінің әйелімен бірге толғатқаны сияқты әрекеттер жасауы) құбылысы туу туралы салттардың орнына жүріп келген. Осылайша қалыптасқан отбасылық салттар бірте-бірте бір циклге кірігеді. Отбасылық ғұрыптың бір циклге шоғырлануы оған тиянақ болатын қоғамдық-психологиялық негіздің әбден пісіп жетілген кезіне және циклге кіретін ырымдар халықтық сипат алып, толық ғұрыптық дәрежеге ие болған уақытына дөп келеді.

Тарихи дамудың бұдан бергі кезеңінде қоғамдық-психологиялық негіз бұзылады да, тұтас цикл, үш салаға ыдырап, әр саланың өзіне тән ғұрыптары қалыптасады. Әрине, белгілі уақытқа дейін бұл форма дәстүрлі екпінмен өз тұтастығын сақтауы мүмкін, бірақ ол ұзаққа бармайды. Жеке ғұрыптық ырымдар циклден бөлініп шыға береді. Бірақ ғұрыптың бір ерекшелігі сонда, ол өзінің негізгі мазмұнын жоғалтқанмен де, алғашқы сипатының белгілерін ұзақ сақтайды. Өзінің бір циклден тараған тек тамырын біржола өшіріп жібермейді. Оған үш саладағы – туу-ер-жету-өлім жөнелтуге байланысты ғұрыптық фольклор материалдарын салыстыра отырып, көз жеткізуге болады. Мұның өзі сонау есте жоқ ескі замандағы біртұтас көне ұғым-түсініктердің, дүниетанымының сырына жетелейтін жіптің ұшығы болып табылады. Бірақ олардың бір-бірімен арақатынасы, тонның ішкі бауындай араласып жатқан өзара тамырлас жүйесінің ұлттық тұтас дүниетанымды танытатын астарлы әлеміне қазақ фольклортану ғылымында әлі жете назар аударыла қойған жоқ.

Талқылау. Ғұрып фольклорының жанрлық түрлерінің қай-қайсысы болмасын халықтың тұрмыс-салтымен біте қайнасқан қамшының өріміндей кіріккен тұтас дүние. Сонымен қоса, фольклор тұрмыстық ғұрыпты қолдап, демеп отыратын қосалқы дүние ғана емес, ол сол тұрмыстық ғұрыптың ішкі ділін сөз өрнегіне көшірген, халық дүниетанымын бойына сіңіріп, көркем форма иеленген, дами келе ғұрыпсыз да өмір сүре алатын сатыға көтерілген эстетикалық категория. Дей тұрғанмен де, оның мән-мазмұнын этнографиялық материалдарсыз тереңдей барлау мүмкін емес. Сондықтан да арғы Махмұт Қашқаридың «Дивани Лұғат-ат түрік» кітабынан (XI ғ.) бастап, кешегі Гродековтың «Сырдария облысының қырғыздары (қазақтары – автор) мен қара қырғыздары» атты (XIX ғ.) тұрмыс-салттық деректерге аса бай энциклопедиялық еңбектерге дейін этнография мен фольклорлық материалдардың ара жігі ажыратылмаған.

Егер қазақ отбасылық ғұрып фольклорын тұтас құбылыс ретінде қарап ішкі салалық ғұрыптарды бір-бірімен шендестіре отырып этнографиялық материалдармен байланыстыра зерттесе, өзара іштей тіндесіп жатқан ежелгі дүниетанымның болмыс-бітімін бағамдау қиын емес. Мәселен, сәбиді

қырқынан шығару, жұбайлардың қырық күн тойын жасау («отыз күн ойын, қырық күн тойы» дегендей), өлген адамның қырық беру. Осы үш ғұрыпты байланыстырып тұрған тек «қырық» саны ғана ма, олардың ішкі мағыналық байланыстарында қандай сыр бар?

Түптей қарасақ, мұндай параллельдердің шексіз жалғаса беретінін көреміз. Әсіресе, қыз ұзату мен өлім жөнелтуге, ас беруге байланысты ғұрыптарда ұқсастықтар өте көп. Тіпті, ас беру мен тойда ойналатын ойындар мен жөн-жосықтарда айырмашылықтар аз. Мәселен, тойға да, асқа да айтып сойылатын мал. Асқа да, тойда да арнайы дайындалатын кәделі астар. Тойдың да, астың да «жер ошақ» қозудан басталып, алқалы мәжіліс, сауық-сайран, ән-күй, айтыс, жамбы ату, балуан күрес, бәйгемен аяқталатын ойын-сауықтар легі екеуінде де қайталанады. Әрине, той мен асқа ғана тән кейбір рәсімдік ойындар жоқ емес. Мәселен, «қыз қуу» үйлену тойына тән болса, «аламан бәйге» негізінен ас беруге тән ойындар. Бұл той мен ас беру салтындағы жалпылама ортақтастықтар. Бұл ұқсастықтардан де екі рәсімнің ортақ тамырластығын аңғаруға болады. Ал қыз ұзату мен өлікті жөнелтуге байланысты рәсімдерді тәптіштей салыстырсақ, ондай ортақ туыстарды» (общие места) тіптен малынан табуға болады.

Нақтылай, таратыңқырап айтсақ, ұзатылатын қыз оң жақта шымылдық ішінде отырады, мәйіт те оң жаққа қойылып, шымылдықпен бүркеледі. Қызға да үйден шығарда арнайы киім кигізеді, өлік те кәбінделеді. Ұзатылған қыз «сыңсу» айтып зарланса, өлікке «жоқтау» айтылады. Ұзатылатын қызға арнайы «отау» тігілсе, өлген адамға мола тұрғызылады. Ұзатылған қызды арнайы әбзелденген атқа мінгізіп шығарып салса, өлген дамның (ер адам) атын тұлдап, асына сояды, тіпті ертеректе өлген адамды ат-әбзелімен қоса жерлеген. Өлген адамды ақ киізге, кілемге орап шығарса, ертеде келінді де үйге ақ киізге, кілемге салып көтеріп әкелген. Келін бір жылдан соң сәукелесінен бастап үйінен киіп келген киімдерін шешіп, келіншек киімін (кимешек, жаулық т.т) кесе, бір жылдан соң өлген адамның қара туы жығылып, тұлдаған киімдері таратылып (ертеде өлген адамның киімін «тұлдап» төрге қою салты болған) тұл аты сойылып, ас беріледі.

Егер ежелгі өлік жөнелту салтына назар аударсақ, өлген адамға арнайы киім киіндіріп, тіпті, әйелімен, қызметкерлерімен, ас-су, қару-жарақ, ат-әбзелімен жерлеген. Археологиялық қазбалардан сәукелесімен жерленген әйел мүрделері де табылу үстінде[2, 120] ал, оның жұрнақтарын өлген адамды тұлдау (ертеде қаза болған адамның киімдерін жүктің үстіне киіндіріп отырғызып қойған, көшкенде тұл атын әбзелдеп, тымағын ердің басына кигізіп, шапанын жауып алып жүретін болған) салтынан көреміз. Ежелгі скиф, сақ дәуіріндегі обалардан табылған жәдігерліктердің барлығы да өлікті алдын ала тігілген арнайы киіммен жерлегендігін дәлелдейді. Скифтердегі мұндай жерлеу салтын Геродот былай баяндайды: «Когда у скифов умирает царь, то там вырывают большую четырехугольную яму. Приготовив яму, тело поднимают на телегу, покрывают воском; потом разрезают желудок покойного; затем очищают его и наполняют толченным кипером, благовониями и семенами селеirea и аниса. Потом желудок снова зашивают и везут на телеге к другому племени. Жители каждой области, куда привозят тело царя, при этом поступают так же, как и царские скифы. Они отрезают кусок своего уха, обстригают в кружок волосы на голове, делают кругом надрез на руке, расцарапывают лоб и нос и прокалывают левую руку стрелами. Затем отсюда везут покойника на повозке в другую область своего царства. Сопровождают тела те, к кому было оно привезено раньше. После объезда в их областей они снова прибывают в Герры к племенам, живущим в самых отдаленных пределах страны, и к царским могилам. Там тело на соломенных подстилках опускают в могилу, по обеим сторонам втыкают в землю копья, а сверху настилают доски и покрывают их камышовыми циновками. В остальном обширном пространстве могилы погребают одну из наложниц царя, предварительно задушив ее, а также виногерепия повара, конюха, телохранителя, вестника, коней, первенцев всяких других домашних животных, а также кладут золотые чаши» [3,204]. Ежелгі скифтердің бұл жерлеу ғұрпының Алтайда жүргізілген археологиялық қазбалардан (М. Берел қорғаны. Ашқан археолог З. Самашев) табылған жәдігерліктермен сәйкес келеді. Сондай-ақ ондағы рәсімдер жаңғырығын қазақтың дәстүрлі ғұрыптарынан да табамыз. Мәселен, патша өлген кезде оның басыбайлы адамдарының құлағын, мұрынын тұлымын кесу сияқты салттар қазақ фольклорындағы «құлағын кесіп құнтитып, мұрнын кесіп шұнтитын» құлдыққа салды, немесе «Айдарлынды құл етті, тұлымдынды күн» етті деген сияқты тіркестерді еске салады. Яғни, Патша қарауындағы адамдар өзінің оған берілгендігін осылай дәлелдеген. Ал өлген адамды жоқтау кезінде, әсіресе, әйелдердің шашын жайып, өз бетіне жара салу, өзін-өзі сабалау, жаралау салты қазақтар арасында күні кешеге дейін болған.

Қара бір шашым жаяйын,

Жаяйын да жылайын.

Қыналы бармақ, он саусақ,

Ақша бетгі ояйын, -

деп келетін жоқтау мәтіні соның дәлелі.

Ал өлген қағанды бальзамдап, иелігіндегі елді аралату да қызық дәстүр. Бұл қырық күнге созылған [3,208]. Қазақтың өлік жөнелту салтында бұл рәсім сақталмағанмен, қырық күн шырақ жағып, қырқын беріп, артын күту салты бар. Бір қызығы ел аралап қоштасу салты «Қыз ұзату» ғұрпында сақталған. Ертеде ұзатылатын қыз ауыл-аймақты аралап, танысып қоштасатын болған. Дәстүр бойынша мұндай танысу-қоштасу салты бірнеше күнге созылған. Бәлкім, қырық күн болуы да мүмкін. Қыз өзінің ет жақын туыстарын аралап, қона-түне жататын болған. Мұндайда қыз келген ауылда ойын-сауық ұйымдастырылып, қызға сый-сияпат көрсетіледі. Соңында туыстары жұбату айтып қызды шығарып салатын болған.

Сондай-ақ, Геродот мағлұматындағы көңіл аударарлық бір дерек. Патшамен бірге әйелін бірге көмуі. Геродат оны тұтқын-күн (наложница) деп сипаттайды. Бірақ оны басқа қызметкерлерден бөле-жара көрсетеді. Егер қадым заманғы дәстүрге сүйенсек, патша жорықтан түскен қыздарды (көбіне, өзі сияқты патшаның қызын) әйел етіп алатын болған. Ол салт қазақ даласында күні кешеге дейін сақталған (қазақ хандары әйелдерінің көбі қалмақ қыздары). Батырлар жырынан бастап, М. Жұмабаевтың «Батыр Баян», Қ. Аманжоловтың «Құралай сұлу» дастандарының сюжеттеріне де осы дәстүр арқау болған) Демек, ертедегі дәстүр бойынша өлген патшамен қоса әйелін қоса көметін болған. Оны археологиялық қазбалар да дәлелдеп жүр. Бірақ табылымдардан кездесетін ер жанындағы әйел мәйітін ғалымдардың көбі Геродот жазғандағыдай ханның немесе батырдың қызметшісі, күні дегенге келтіріп жүр. Мәселен, С.А. Плетнева көне түркілердің жерлеу салты жөнінде айта келіп, олар ер адамның бала-шағасы мен мол мүлкіне ие болып қалатын мұрагер әйелін (бәйбішесін) емес, күн-қызметшісін өлтіріп бірге көметін болған деген ой айтады. «В целом парные погребения весьма напоминают одиночные захоронения воинов, потому что женщина положена в камеру умершего мужчины в качестве его имущества так же, как вещи или лошадь. Эти погребения были не семейными склепами, а захоронениями богатых воинов со всем необходимым, что может понадобиться в загробной жизни», [4, 204]- деп жазуы сондықтан. Бұл пікірді Хорезм экспедициясын зерттеуші А.М. Итина: «Даже в тех случаях, когда в качестве жертвы упоминается якобы жена покойного, мы в действительности имеем дело с его рабыней, часто рабыней-наложницей»[5, 68], - деп қостай түседі. Ал ежелгі дәуірдегі, әсіресе, хандар мен бекзадалардың отбасылық өміріне үңілсек, оның қалың беріп, құда болысып, «құйрық-бауыр жесіп» алған бәйбішесінен кейінгі әйелдерінің қайсысының онымен о дүниеге бірге аттанатын «наложница» болатынына жіп таға қою қиын. Тіпті, кешегі Абылай ханның өзінде жиырмаға жуық әйел болғанның жазып жүр. Ал күндері мен кәнізектарын санаған адам болмаған. Сондықтан жауынгермен бірге кімді қойғаны бір тәңірге ғана аян. Ал біз үшін мәндісі – ертедегі дәстүрде өлген ермен бірге, көп жағдайда қағандар мен тайпа көсемдерінің жанына оның асыл мүлкімен қоса әйелді де жерлейтін салтық болғандығы. Міне, осы дәстүр жалпы, қызды ұзату салтын, өлімді жөнелту салтымен теңестіре қарауға себеп болған жағдайдың бірі болуы кәдік. Мүмкін ол патшаның аса ерлікпен қол жеткізген әйелі болуы мүмкін. Батырлар жырындағы жиі кездесетін мотивтің бірі – батырдың өз жарын ұзақ іздеп, ерлікпен қолға қондыруы емес пе? Қалай дегенде көшпелілер жақыннан қыз алмаған. Көрші хандықпен, бөтен тайпамен құда болу - ежелгі салт. Оның ішінде жаугершілік жолмен үйлену, тұтқын қыздарды олжалау («Олжа қатын») дәстүрі де жиі кездескен.

Өлген адамды тірі күніндегі барлық жарағымен жерлеу – оған о дүниеге барғанда қажетіне жарайды деген түсініктен туған. Оған дәлел ретінде Есік қорғанынан табылған «Алтын адам», Қарғалыдан табылған әйел тәжі (шекелік), немесе Берел мен Атыраудан табылған ежелгі адамдардың жерлеу рәсімдері сияқты көптеген мысалдар келтіруге болады. Мұндай рәсімдердің қалдықтарын бүгінгі жерлеу рәсімдерінен де көруге болады... Ал киім кигізудің арнайы жол-жоралғы арқылы атқарылатын киелі рәсім екендігін балаларға қатысты ғұрыптардан да көреміз.

Көне ұғым бойынша өлген адамның рухы түрлі кедергілерден өтіп, басқа дүниеге жеткен соң, ол жаққа да жер бетіндегідей тірлік кешеді. Сондықтан оған ас-су да, киім-кешек те, ат-әбзел де, ер адам болса қару-жарақ, әйел болса, тұрмыстық бұйымдар қажет. Яғни, ежелгі дүниетаным бойынша өлім – бір әлемнен екінші әлемге ауысудағы - өтпелі кезең. Міне осы өтпелі кезең дәстүрлі дүниетанымды жол, сапар бейнесі арқылы көрініс береді. Халық ұғымында өмірдің өзі ұзақ сапар ретінде танылады.

Қасым Аманжоловтың «Қай жерде үзіледі қайран сапар» деп жырлауының да түп негізі осы дүниетанымда жатыр.

Өлікті жөнелту ғұрпында өлген адамды сапарға аттандыратындай етіп дайындаудан басталып, оның - үшін, жетісін, қырқын, ең сонында асын беруге дейінгі ғұрыптар кешенінің барлығынан осы дүниетаным көрініс береді. Өлген адамның о дүниеге ұзақ сапар шегіп баратындығы миф, ежелгі аңыз, ертегілерде де бейнеленген. Өлген адам жанының екі дүние аралығын кезіп жүретіндігі жөніндегі ежелгі наным-сенім Ш. Уәлиханов жазып қалдырған «Өлі мен тірінің» достығы ертегісінен анық көрінеді (Бұл жөнінде С. Қасқабасов еңбектерінде тереңірек жазылған) [6, 123].

Қазақ фольклорындағы «жол» мотиві қыз ұзату салтында айқын сақталған. Тіпті «ұзату» сөзінің өзі «сапар» сөзімен төркіндес. Әрине, көшпелі қоғамда ұзатылған қыздың ұзақ сапар шегетіні заңды құбылыс. Мәселе, оның арнайы рәсіммен атап өтілуінде. Ең алдымен ұзатылатын қызды сапарға дайындайды, қыз киімі мен жасау-жабдығын былай қойғанда, қызға арнап ат әбзелдерін күмістеген ер тоқымнан бастап, қыз ұстайтын камшысына дейін. Сонымен бірге, қыз мінетін ат та (көбіне жорға) алдын ала таңдалады. Кейінгі кезде (XIX ғасырдың екінші жартысы, XX ғасырдың басы) аса ауқатты адамдар қыздарын күймемен, пәуескемен ұзататын болған. Қыздың жанына шешесі бастаған құрбы-құрдастарынан нөкер ереді. Тіпті, «қызды ұзату» деген сөздің өзі сапарды меңзеп тұр.

Дәстүрлі дүниетанымда өлген адам мәйіті таза емес, сонысымен де ол үрейлі, әрі киелі сондықтан оны оң жаққа салып, шымылдық құрып, қоршаған ортадан аулақтайды. Бұл ғұрып қызды ұзатуда да қайталанатын. Сыңсу айтып отырған қыздың:

Шымылдық құрдым оң жаққа,

Шыбыным ұшты сол жақтан,-

Дейтіні де сондықтан. Қызды тек шымылдық ішіне ғана отырғызып қоймайды, оның бетін ақ желекпен бүркейді. Өлімнің бетін де ақпен бүркейтіні белгілі. Қазақтың «ару» сөзі мен «арулау» сөзі де осы ырыммен төркіндес болуы керек. Жалпы көне дүниетаным бойынша ақ түс белгілі дәрежеде қазіргі қара түстің, яғни азаның түсі ретінде танылған Ертедегі қазақтар қыз балаға ақ орамал тартқызбаған. Шындығына келгенде алғашқы қауымдық құрылыста «аза» тұту ұғымы басқашалау, былайша айтқанда, сапарға аттандыратындай өткізілген. Қазақтың «Торқалы той-топырақты өлім», - деп ас пен тойды бір үрдісте бағалайтыны да содан қалған мирас. Үйлену тойы мен аста атқарылатын ғұрыптық ойындардың (бәйге, палуан күрес, жамбы ату, айтыс т.б.) біртектестігі де осыны аңдатады. Оны, әсіресе, күлкінің, ойын-сауықтың ғұрыптық ролін қарастырған ғалымдар жете ашып көрсетіп те жүр [7, 211]. Мұның өзі әсіресе, ойын-күлкінің, ойын-сауықтың дәстүрлі мәдениеттегі орыны да қазақ фольклортану ғылымында дәйекті зерттеуді қажет ететін арналы тақырып екендігін көрсетеді. Біз тек үйлену тойы мен өлік жөнелтуге қатысты ғұрыптардың арасындағы тіндес жағдайларға ғана назар аударып отырмыз. Екі ғұрыптық кешенді жалпы салыстырмай атқарылу ретіне, қарай жіктеп, олардың сыртқы ұқсастығын емес атқаратын қызметін дүниетанымдық тегіне қарай сараласақ арғы тектерінің бір тамырдан нәр алғандығына көз жеткізу қиын емес.

Қытай, Монғолия қазақтарында әлі күнге дейін сақталған «көрісу» деп аталатын салт қыз ұзату мен өлік жөнелту ғұрпында қатар жасалады. Бұл – құшақтасып, кезекпен-кезек жырлап жылау. Қыз ұзату салтында ұзатылып бара жатқан қыз әке-шешесінен бастап, бар туысқандарын құшақтап «көріс» айтады, ал туысқандары оны өлеңмен жұбатады. Ал өлік шыққан үйге келген, әсіресе, әйелдер жағы да өлген адамның ет жақындарымен құшақтасып «көріс» айтады. Онда да, жоқтау мен жұбату қатар жүреді.

Бұл ұқсастықтардың барлығының төркіні бір әлемнен екінші әлемге ауысудың өтпелі жолы деп ұғынатын көне мифологиялық дүниетанымда. Ежелгі адамдар арасында өлікті жөнелту ғұрпының өзіндік кешені осы дүниетаным негізінде қалыптасқан. Ал оның алдымен қыз ұзату салтына өтіп, оған қатысты фольклорлық шығармаларда берік орнығуының себептерін әрқилы түсіндіруге болады. Ең алдымен оның сырын-қыздың ертеде басқа топқа (фратрия), қазіргіше басқа елге ұзатылуының өлген адамның басқа әлемге ауысуындағы формалық ұқсастықтардан іздеуге болады. Оның үстіне ертеде ерге шыққан әйелдің басы өлімге байланғанмен бірдей болған (Ерімен бірге жерленген). Сонымен бірге ежелгі ұғымдар бұл жақта үйленбей кеткен адамдар бақи дүниеге барған соң үйленеді, пәни дүниедегідей өмір кешеді деп ұғынған. Сондықтан әсіресе, жас адамдар дүниеден өткенде оларды үйлену ғұрпына лайық киіндірген, бастарына «үй» тұрғызған, бір сөзбен айтқанда, үйленуге байланысты барлық рәсімдер атқарылған. Оның айқын дәлелдерін қыз ұзату тойы мен ас беруге қатысты параллелдерден көруге болады.

Яғни, алғашқыда өлген жігітті әйелімен бірге жерлеп, бүгінгі ұғыммен айтқанда олардың о дүниедегі тойын қоса өткізгендей ғұрыптық жоралғылар жасалған. Кейіннен бұл ғұрыптық кешен ыдырағанмен, оның мәні басқа жоралғыларға ауысып, сақталып отырған. Үйлену тойы мен өлік жөнелтуге байланысты ғұрыптар ұқсастығының осындай сырлары болуы керек.

Ал басты тұғыр-аталмыш ғұрыптардың – бір әлемнен екінші әлемге, бір әлеуметтік мәртебеден екінші мәртебеге, бір топтан екінші топқа ауысқан кездегі өтпелі кезеңді бейнелейтін ежелгі дүниетанымға негізделуі. Осы дүниетанымнан бүр жарған ұқсастықтарды әлем халықтарының тіршілік қамына байланысты әдеп-ғұрып, салт-сананың көпшілігінен табамыз.

Мәселен, Сібірдегі түркі тектес халықтарда тәңірден бақсылық (шамандық) сыиын алғанда, өлімге байланысты ғұрыптар атқарылған. Көне дүниетаным бойынша өлу – басқа әлемге ауысу ғана емес, басқа сипатта қайта туу. М. Бахтинша айтқанда туу мен өлімге байланысты рәсімдердің «амбивалентті» болатыны сондықтан адамдар өз болмысын өзгерту үшін өліп, қайта туу керек. Яғни, патша, абыз, әулие, бақсы, ақын-жыраулық қасиетке ие болу - өліп, қайта туумен бара-бар. Демек, өлімге байланысты ғұрыптар – қос тінді, М.М. Бахтинше айтқанда «амбивалентті». Ол бір жағынан өлімді бейнелесе, сонымен қатар тууды, жаңғыру, жаңаруды бір сипаттан екінші сипатқа, бір әлеуметтік мәртебеден екінші әлеуметтік мәртебеге ауысуды бейнелейді. Сондықтан ол жоралғылар бірде бала тууға, бірде қыз ұзатуға, енді бірде жаңғыру, жаңаруға байланысты басқа ғұрыптарда көрініс тауып жатады.

Басқа әлемге өтуге байланысты мұндай ғұрыптық параллелді қазақтың ежелгі хан сайлау дәстүрінен де көруге болады. Мәселен, хан көтеру кезінде оған арнайы киім кигізіледі (Хан қалпағы сәукеле пошымдас болса, ханға да, ұзатылған қызға да міндетті түрде шапан жабады. Археологиялық қазбалардан табылған тайпа көсемдерінің киімін еске алайық). Ханды да ақ киізге салып жоғары көтереді. Хан да атқа мініеді (таққа отырады), оның дүниесін таратып алады. Той өткізіп, ас бергендегідей мереке, ойын-сауықтар болады. Көнетүркілік ұғым бойынша, хан – тәңірдің қалаулысы, оның жердегі өкілі, яғни оның рухы жоғарғы әлемге немесе бір әлеуметтік топтан екіншісіне өтеді, сондықтан оны «өтпелі» кезең ғұрыпымен рәсімдейді. Өлімді жөнелтуге байланысты ғұрыптарда атқарылатын жоралғылардың басқа ғұрыптық кешендерде қайталануы оның бүкіл дәстүрлі дүниетанымның өзегі болғандығын дәлелдейді.

Мәселен, өлікті жөнелту кезінде ала жіпті ұстап отырып о дүниеге аттанған адамның бар күнәсін өзіне қабылдау дәстүрі бар. Мәйіттің үстіне артылған ала арқанды абыз айналдыра отырып: «Ала жіп, ала жіп, бұл кісінің бар жазығын ала біт», - деп жіптің ұшын өлген адамның күнәсін көтеретін адамға ұстататын болған. Ала жіп арқылы екінші адам күнәні өзіне қабылдау рәсімін жасаған.

Ежелгі дүниетанымға байланысты ғұрыптық рәсімдер фольклорлық шығармаларда өз табын қалдырып қана қойған жоқ, оның жанрлық құрылымын бүкіл поэтикалық образдар жүйесін қалыптастыруға да тиянақ болды. Жар-жар, тұсау кесу, сынсу, жоқтау сияқты жанрлық түрлер тікелей ғұрыптық негізде пайда болып, онымен орындалу рәсімі, мағыналық ділімен де байланысты болса, енді бір жанрларға ол жанамалай әсер еткен. Мәселен, «Бет ашар» жыры орындалу рәсімі жағынан да, мағыналық мәнімен де ғұрыппен қабыспайды, оның негізінде келінді жаңа жұртқа, керісінше, жаңа туысқандарды келінге таныстыру мақсаты жатыр. Бірақ оның атқарылу ретінде қарасак, өлік жөнелтуге қатысты ырымдардың ықпалының бар екендігін байқаймыз. Келінді арнайы киім кигізіп бетін ақ желекпен бүркеудің, алдына шымылдық құрудың өлімге қатысты рәсім екендігін жоғарыда айттық. Оның мәні екі жақты – біріншіден өлген адам – таза емес, қорқынышты, үрейлі, оның тірі адамдарға зияны тиюі мүмкін, екіншіден, ол – қорғансыз, о дүниелік пендеге, тірілердің де зиянкестігі болуы мүмкін, - деген түсінік болған. Осы қалыптасқан дүниетаным беташар салтының атқарылу ретіне де әсер еткен. Келіннің бетін ашқан кезде оны жалаңаш қолмен емес, таяқпен (Құрбанғали Халитұлы, Әубәкір Диваев), қамшымен (В. Радлов), кейіннен домбырамен түртіп ашатыны сондықтан.

Қорытынды. Мифтің көркемдік ойлау жүйесіне қатысты туралы зерттеулер қазақ фольклортану ғылымында тапшы болғанмен (бұл орайда профессор С. Қасқабасовтың қазақ мифтеріне қатысты еңбектерін тағы да атап өткен жөн) әлемдік ғылымдағы іргелі еңбектер мифология атты арналы саланы құрайды. Адамзаттың рухани дүниесіндегі мифтік сананың орыны әлем ғалымдарының назарынан тыс қалған емес. Бұл тұстағы бірден-бір құнды дерек көзі - әркез фольклор болып келеді.

Өңгіме мифтік ойлау жүйесінің көркемдік ойдағы көрінісіне тірелгенде ғалымдар оны ең алдымен метафорадан іздестіреді. Ол заңды да, өткені мифтік сананың да, метафораның да – негізгі тұғыры-теңдестіру, баламалау. Ежелгі адамдар ең алдымен, айнала дүниені өзімен салыстыра

қараған. Көркемдік бейнелікке апаратын жол да осы теңдестіруден бастау алады. Сондықтан миф пен ғұрып метафораның (поэтикалық теңдестірудің) поэтикалық категория ретінде даму жолының түптіянағы болып есептеледі. «Ғұрып пен миф шындықтың метафоралық болмысын жасай отырып оны заңдастырып, тұрақтандыра отырып бекітеді және сол арқылы оны алғашқы мәнінен қашықтатады» [7, 125] - деп жазады О.М. Фрейденберг. Бұл орайда отбасылық ғұрып фольклорын әсіресе, жоқтау жанрын метафораның кеніші деуге болады және оларда көне ғұрып арқылы жалғасып жатқан мифтік сана ұшығы да анағырақ қылаң береді.

Ежелгі тарихы Аристотельден басталып сөз болып келе жатқан айшықтаудың күрделі көрінісі – метафораның тарихи поэтикасына байланысты еңбектерді тұтастай саралағанда, олардың метафора табиғатын психологиялық, этнографиялық және тарихи тұрғыдан барлап келгенін байқауға болады.

Өкінішке орай, қазақ халқының ежелгі дүниетанымы, оның ғұрыптағы, мифтегі, фольклордағы көріністеріне әлі жеткілікті назар аударылмай келеді. Бұл орайдағы таптырмас дерек көзі-фольклорлық материалдар. Тек оларды ғұрыптық, мифтік материалдармен астастыра, жан-жақты типологиялық байланыстарымен бірлікте қатыстыру шарт. Шағын мақалада біз сол күрделі мәселенің кейбір қырларына назар аудардық.

Пайдаланылған әдебиеттер тізмі:

- 1 Чистов К.В. Народные традиции и фольклор. Очерки теории. – Ленинград: Наука, 1986. 304 с.
- 2 Агапов П., Қадырбаев М., Сокровища древнего Казахстана. – Алматы: Өнер, 1979. 120 б.
- 3 Геродот. История в девяти книгах. – Ленинград: Наука, 1972. 599 с.
- 4 Плетнева С.А. От кочевий и городом: Словова – Маецкое культура - Москва: Наука, 1967. - 204 с.
- 5 Итина М.А. отражение общественного строя в погребальных обрядах.– Москва: Советская этнография, 1957.
- 6 Қасқабасов С. Таңдамалы шығармалар. –Астана: Фолиант, 2014. -278 б.
- 7 Фрейденберг О. Поэтика сюжета и жанра. – Москва: Лабиринт, 1997. – 499с.